

Љиљана Бајић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
ica.bajic@gmail.com

371.3::821.163.41-1.09 Димитријевић Ј.
https://doi.org/10.18485/ai_pesnikinje.2018.ch9

ЛИТЕРАРНА БАШТИНА ЈЕЛЕНЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ И НАСТАВНИ КАНОН

Дијалог са духовним наслеђем Јелене Димитријевић уводи питање о томе да ли је Јелена Димитријевић школска списатељица. Зато се у раду литерарна, културолошка и педагошка баштина Јелене Димитријевић сагледава у односу на наставни канон. Показује се да њено дело помаже данашњем читаоцу, ученику и студенту, да упозна узориту личност образоване ауторке и да усваја васпитне вредности које се са таквом личношћу повезују. У условима интеркултурализма, који прихвата и артикулише односе/комуникацију између различитих култура, Јелена Димитријевић пружа примере постојања, уважавања, испреплетаности и усвајања различитих културних образаца као сазнајних (васпитних и образовних) пракси и вредности, које отварају могућност њеног новог читања и увођења у наставне и студијске програме књижевности.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, књижевни канон, наставни програм, културни идентитет, мултикултурне вредности.

Занимање за личност и дело списатељице Јелене Димитријевић, ауторка овога рада показала је посебно поводом Округлог стола о Јелени Димитријевић, који је 2016. године одржан на Филолошком факултету у

Београду, као и зборника радова под насловом *Чииа-ше ли Јелену Димитријевић?*, насталог истраживањем вредног тима ауторки и аутора окупљених око пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. На молбу, али и подстицај професорке Биљане Дојчиновић, да ауторка овога рада испита да ли се дело Јелене Димитријевић може довести у везу са школским контекстом, настојали смо да у методичком читању тог дела проучимо његову естетску, образовну и васпитну сврховитост.

Дијалог са духовним наслеђем Јелене Димитријевић, са њеном литерарном, културолошком и педагошком баштином, као и са рецепцијом дела у науци и настави имплицитно се дотиче питања канона, с једне, и дела изван канона, с друге стране. Уобичајено је да у оквиру националне књижевности књижевни канон означава „ауторе који су признати као најзначајнији“ (Прегледни речник компаратистичке терминологије, 153). Сматра се да је процес формирања канона отворен за „консензус“ критичара и научних радника, у том смислу и за преиспитивање унутар културне заједнице, као и да је за пут који једног ствараоца уводи у канон од значаја проучавање у оквиру школског/студијског програма (Ејбрамс, 153). Али треба нагласити да су књижевни канон, на једној, и школски/студијски програм, на другој страни, повезани и повратном/реверзибилном везом: као надређени систем стандардних вредности књижевни канон утиче на тзв. „школски канон“, односно, на функционални подсистем, који чини садржаје школских/студијских програма. Унутар оба канона (малог и великог), постоји хијерархија између појава у центру и појава на маргини система, али и могућност за њихову реинтерпретацију и превредновање услед књижевних кретања и културних промена изван система.

Међу научним и наставним критеријумима који утичу на избор садржаја у програмима књижевности у

школи посебно се издвајају вредносни, жанровски и књижевноисторијски критеријуми. У складу са њима, основу књижевних дела у школским програмима чине остварења класичних, односно узорних писаца канонизованих у књижевном наслеђу (Д. Обрадовић, В. Караџић, П. П. Његош, И. Андрић, М. Црњански). Настава књижевности у школи показује повремено потребу за превредновањем програмског школског канонама, до кога може доћи укључивањем новог приступа/новог читања постојећих дела једног писца, интегрисањем новог дела писца у постојећи програмски корпус (као у примеру *Божјих људи* Борисава Станковића) или увођењем новог писца/жанра/дела у постојећи програм (на пример, у програм за 1. разред средње школе народних бајки словенских и других народа и збирке *Хиљаду и једна ноћ*). У том смислу, књижевне и културолошке вредности дела Јелене Димитријевић, њихова рецепција у савременој критици и код читалачке публике, која их реafirмише, могли би да утичу на место и укључивање ове ауторке у постојећи наставни канон.

У литератури се истиче изузетна личност Јелене Димитријевић. Она познаје много језика и култура које је обишла као путник и описала као путописац. У исто време она је патриоткиња, активисткиња за женска права, учесница у културном животу и друштвеној историји Србије током друге половине 19. века и у првој половини 20. века. Високим стандардима образовања које је поставила, језичким и комуникативним знањем и умењима у матерњем и другим језицима, те културном свешћу и потребама Јелена Димитријевић закорачила је у доба савремених нараштаја, које у својим образовним пројектима афирмише концепт мултикултурних вредности. Показује се да њено дело помаже данашњем читаоцу, ученику и студенту, да, познајући узориту личност ауторке, усваја и васпитне вредности које се са таквом личношћу повезују. У условима интеркултурализма, који прихвата и артику-

лише односе/комуникацију између различитих култура, Јелена Димитријевић пружа примере постојања, уважавања, испреплетаности и усвајања различитих културних образаца као сазнајних (васпитних и образовних) пракси и вредности. Оне отварају могућност њеног новог читања и увођења у наставне и студијске програме књижевности.

Поменуто је да рецепција дела у књижевној критици утиче на вредносни суд о делу и његово место у програмима, помажући му или отежавајући и искључујући га из постојећег канона. На промену статуса књижевног дела, у том смислу и дела Јелене Димитријевић, може се утицати помоћу одговарајућих наставних и ваннаставних облика рада и сталним усавршавањем стручних компетенција професора, као и путем студијских програма на катедрама за књижевност филолошких и филозофских факултета.

Процес интегрисања новог дела у постојећи корпус/канон програмских дела школских писаца овде ћемо показати на примеру *Божјих људи* Борисава Станковића. Станковићев пример илустративан је јер потврђује:

1. да рецепција дела у књижевној критици и историји књижевности утиче на статус дела у школским програмима, помажући или отежавајући му да се укључи у постојећи канон;
2. да се заборављено и/или запостављено дело може увести у активан дијалог са читалачком публиком, која, суделујући у непрекидном процесу избора, преиспитује способност дела да траје.

За Станковићевог живота објављене су три његове збирке приповедака: *Из старог јеванђеља*, *Стари дани* и *Божји људи*.

Божји људи имају посебно место у стваралачком опусу овог писца. Уместо љубави и поетичних узлета душе према прошлости и лепоти, у причама о божјацима Станковић је сликао бизарне судбине јунака,

запажајући амбивалентне мотиве и мрачне расцепе у њиховој природи, услед чега је уметничку мотивацију из психолошке, друштвене и етичке равни изразитије померао и повезивао са биолошким и патолошким узроцима породичног, душевног и телесног пропадања. Доводећи поремећаје у јунацима и њиховим судбинама у везу са раним или каснијим трагичним и трауматичним доживљајима, са репресијама у домену љубавних, сексуалних и друштвених односа и са патолошким и психофизиолошким факторима, Станковић је знатно ширио тематске оквире своје прозе. Али о *Божјим људима* у књижевној критици писало се ређе него о другим делима овог писца. За критичаре и историографе *Божји људи* били су занимљиви одмах пошто су се појавили (у два наврата о њима је у *Одјеку* и *Српском књижевном гласнику* писао Јован Скерлић 1902. године)¹, али већ после 1903. године о делу се дуже време престало посебно говорити. Његова рецепција необична је утолико што се мотив просјака и пре могао наћи у Станковићевим приповеткама², као и услед чињени-

- 1 Скерлић је *Божје људе* истакао као лепу књигу коју треба свако да прочита. Нагласио је тематске новине, засебност и занимљивост збирке, а као несумњиви квалитет навео је способности писца „да види, да изрази и да нам улије поезију тих бедника“. Помињући општи процес социјалне хуманизације уметности, која се, што више напредује, све више прожима симпатијом према паћеницима, он је у тај контекст поставио и Станковићеве *Божје људе*. Новој збирци одредио је посебно место у српској књижевности: Станковић, у реализму средине коју описује, иде даље но и један од наших писаца, он показује у томе више оригиналности и смелости но ико до сада у нас, и зато *Божји људи* обележавају један тренутак у развоју наше реалистичке приповетке (Станковић 1964: 185). У приказу Скерлић је био уздржан у погледу форме Станковићевог дела, коме је у том смислу изрекао озбиљније замерке.
- 2 У том смислу посебно су занимљиве приповетке *Прва суза* и *Ситаноја*, које говоре да је Станковића још пре *Божјих људи* интересовала судбина божјака, убогих људи, просјака. Са друге

це да је у европским књижевностима до писца већ постојала дуга традиција овог мотива.³

Несумњиво је да се као културолошки феномен просјаци повезују са контекстом социјалне критике, као и да су типолошки у сродности са јуродивима руске књижевне традиције, посебно Достојевског, кога је Станковић читао, али се они могу објаснити и великим утицајем фолклора у коме божјак, односно просјак, представља митског претка.⁴ Сва је прилика да је тако сложена фигура божјака била један од чинилаца који је отежавао примање и деловање Станковићевих *Божјих људи* у књижевној критици. Са друге стране, њихова успорена рецепција била је повезана и са жанром/обликом овог дела. Први код нас 1938. године Вељко Петровић упозорио је да су Станковићеви *Божји људи* запостављени услед тога што се укусу публике одбио од

стране, у знатном броју Станковићевих приповедака у целини, у приповеткама о божјим људима из истоимене збирке и из збирки *Из моја краја* (1928) и *Моји знанци* (1928), Станковић је писао о болешћу и страстима осујећеним и уништеним људима.

- 3 Видети: Мила Стојнић, *Јуродиви Ф. М. Достојевској и Кочићеве дене*, Зборник за славистику, 23, 1982, 75–82, и: Олга Ellermeyer–Животић, *Пандемонијски карневал јуродива или Станковићеви Божји људи као циклус*, Зборник МСЦ, 29/2, 2000, 223–235.
- 4 Веселин Чајкановић божјаке тумачи веровањем примитивног човека, које се сачувало и у умотворинама модерних народа, да божанство, прерушено у неугледног човека, путника или просјака, путује светом, долази у домове људи, испитује људске врлине, награђује или кажњава. С обзиром на значај који култ предака има у религији Словена, Чајкановића не чуди што они претке сматрају за прворазредна божанства и што у просјаку, који треба да буде прерушено божанство, гледају „олицетвореног претка“. Он сматра да наша реч „убог“ или „божјак“, за просјака, најбоље показује уверење да је просјак или експонент божанства или само божанство. Због тога се по народном схватању просјаку обавезно мора нешто уделити. На то се посебно пази о помену умрлим прецима, за славу, Божић, задушнице (в. Чајкановић 1973: 128-153).

кратких уметничких облика и насупрот мишљењу да су приче о божјацима само скице вредновао их је као готове књижевне творевине (Петровић 1956). О делу је слично писао Душан Маринковић, који је истакао да су *Божји људи* незаобилазна књига у развоју кратке прозе у српској књижевности. Према Маринковићевом суду промењен књижевни контекст омогућио је актуализацију и бујање кратке приче у нашој савременој књижевности, што је подстакло ауторе да у потрази за обликом поново открију *Божје људе* (Маринковић 1986). Другим речима, сам књижевни контекст преусмеравао је интересовање са тематике на поступак *Божјих људи* и афирмисао их као значајан тренутак у развоју жанра кратке приче. То је омогућило да се *Божји људи* у новије време почну тумачити и као наративни циклус, односно као компоновани циклус прича (Олга Ellermeyer–Животић 2000: 223–235; Бајић 2002: 68–98).

Судбину коју је имала у књижевној критици, у којој је често и у дужим периодима била неправедно запостављана, Станковићева збирка поделила је и у настави: *Божји људи* увек су остајали изван пажње методичких стручњака. Они су своје интересовање за Станковићева дела усклађивали са текућим наставним програмима, који су упорно заборављали на ову збирку.

Прави сусрет ауторке овог рада са Станковићевим *Божјим људима* није се догодио у школи или на студијама књижевности, већ током истраживања Станковићевог књижевног дела у оквиру докторске тезе под насловом *Књижевно дело Борисава Станковића у настави*. Рад на наративном циклусу о *Божјим људима* наставио се и у каснијим годинама, на предавањима и вежбањима са студентима основних, мастер и докторских студија, посебно у оквиру самосталних методичких истраживачких пројеката, као и на бројним семи-

нарима за наставнике српског језика и књижевности. Вероватно је да су на том путу поново „нађени“ *Божји људи*, коначно могли бити постављени у наставни контекст. У њему се ово дело сада отворило за ново читање, у оквиру студијских програма на катедрама за књижевност филолошких и филозофских факултета. Охрабрује чињеница да су *Божји људи* већ нашли место у новијим програмима српског језика и књижевности у средњој школи.

Пример *Божјих људи* указује на полазишта са којих се и дело Јелене Димитријевић може доводити у однос са наставом књижевности у школи.

У делу ове списатељице има више тема које привлаче пажњу савремених читалаца. Посебне су турске теме у *Писмима из Ниша о харемима*, *Писмима из Солуна*, роману *Нове* и приповеткама. Иако оријентална тематика у нашој књижевности није нова, у школским програмима она није посебно заступљена. Отуда би у односу на досадашње искуство ученика дело Јелене Димитријевић њима било занимљиво посебно због литерарних проблема као што су два следећа: туркофилија (занос Истоком и отпор прозаичном животу новог, грађанског света) и оријентални свет на прелазу/граници два времена. Упознавање са овом тематиком и њена обрада омогућили би да се у извесној мери промени европоцентрични модел школског програма, који занемарујући неевропске књижевне појаве а фаворизујући европску културу, истиче Европу као једини цивилизацијски образац. Указујући на плуралност балканског света, посебно јужних крајева Србије, који су последњи ослобођени, романи и приповетке Јелене Димитријевић омогућују да се путем појава које тематизују, а посебно разумевање разлика Другог и проблема мањинске културе, шире видици ученика и путем

комуникације са светом таквог дела остварују приоритетни образовни и васпитни циљеви у настави.

Значајни извор инспирације и мотива за Јелену Димитријевић представља живот муслиманских жена. Као гост у домовима угледних Туркиња у Скопљу, Цариграду, Солуну и Нишу, она је имала прилику „да ближе осмотри и упозна живот муслиманки“. Њена путописна проза *Писма из Ниша о харемима*, која одражава тежњу времена да се што боље упознају новоослобођени крајеви Србије, може се читати као документарна и романескна проза, у којој се етнографска фактографија кроз епистоларну форму читаоцу преноси на спонтан, присан и непосредан начин. Живот жена и оријенталну културу списатељица дочарава на живописан начин, помоћу многих детаља ентеријера и атмосфере живота у харему, путем појединости о обичајима муслиманског света и посебностима његове културе. Таква тематика у књижевном делу Јелене Димитријевић може се довести у ширу типолошку (тематолошку) везу са регионалном културом и прозом приповедача као што је Борисав Станковић. Нишку средину и врањски крај Јелена Димитријевић и Борисав Станковић дочаравали су у сликама старих/старинских домова, у њиховим однегованим укусом сређеним ентеријерима, у одећи и оријенталним тканинама, у обичајима и културним обрасцима. Посебна лексика из подручја дијалекатског говора (провинцијализама), архаизама и турцизама послужила је ауторима да изразе време, атмосферу средине, њене навике и животне ритмове, појаву, изглед, карактер и судбине јунака. Амбијенталност, животна и фолклорна грађа и локална лексика чинили су стварносну основу регионалне слике света у њиховом делу. Сличност у опису атмосфере и амбијента два света, нишког у прози Јелене Димитријевић и врањског Бо-

рисава Станковића, илуструје и присуство већег броја сродних мотива којима се дочарава уметнички простор у тим делима (предмети, покућство, намештај и друго), подешених тако да говоре о навикама, укусу и животу људи.

Зато се у мотивисању за читање и стварању методичких пројеката за рад на делу Јелене Димитријевић може узети у обзир чињеница да се оно поставља као поредбени релат према делу Борисава Станковића. Упоредно истраживање веза, сличности, аналогија и утицаја обавља се са циљем да се дела приближе једна другом те да се чињенице и текстови повежу и кроз интертекстуални однос боље схвате њихови књижевни, традицијски, културолошки елементи. Поредбени поступак методички је функционалан посебно у системима савремене наставе књижевности која има истраживачки карактер. Пројектна настава и корелација наставних садржаја на часовима књижевности, али и у ваннаставним активностима ученика представља један од праваца који воде до одговора на питање о статусу литерарне баштине Јелене Димитријевић у школском канону.

Литература

- Бајић, Љиљана. *Књижевно дело Борисава Станковића у настави*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002. 68-98.
- Герц, Клифорд. *Тумачење култура*. Београд: Чигоја штампа, 1998.
- Ellermeyer-Животић, Олга. „Пандемонијски карневал јуродива или Станковићеви Божји људи као циклус“. *Зборник МСЦ* 29/2 (2000): 223-235.
- Маринковић, Душан. „Приповједни облик Божјих људи Борисава Станковића“. *Зборник МСЦ* 15/2 (1986)

- Петровић, Вељко. *О књижевности и књижевницима*. Нови Сад: Матица српска, 1956
- Станковић, Борисав. *Стари дани, Божји људи*. Београд: Просвета, Слово љубве, 1979. 340-341
- Stanković, Borisav. „Vožji ljudi“. Skerlić, Jovan (ur.). *Pisci i knjige*. Београд: Prosveta, 1964.
- Чажкановић, Веселин. „Гостопримство и теофанија“. *Мити и религија код Срба*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973. 139

Ljiljana Bajić

LITERARY HERITAGE OF JELENA DIMITRIJEVIĆ AND TEACHING CANON

Summary

Dialogue with spiritual heritage of Jelena Dimitrijević introduces the question whether Jelena Dimitrijević is a school writer. Therefore, in the work, literary, cultural and pedagogical heritage of Jelena Dimitrijević is seen in relation to the teaching canon. It is shown that her work helps today's reader, pupil and student to get to know the personality of the educated author and to adopt the educational values associated with such a person. In the conditions of interculturalism, which accepts and articulates relations / communication between different cultures, Jelena Dimitrijević provides examples of the existence, respect, interweaving and adoption of various cultural patterns as cognitive (upbringing and educational) practices and values which open the possibility of its new reading and introduction into the teaching and study programs of literature.

Key words: Jelena Dimitrijević, literary canon, curriculum, cultural identity, multicultural values.